

**УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ ст.:
ХАРАКТЕР, ЕТАПИ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ**

У статті аналізується український емігрантський рух кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Акцентується на причинах еміграції, масштабах та організаційному оформленні української діаспори. Вказується на політичні чинники, що спричинили кілька хвиль еміграції з українських земель, що дозволяє (з певними упередженнями) ідентифікувати її як «політичну еміграцію». Аналізуючи організаційне оформлення, здійснюється спроба з'ясувати дійсний характер емігрантського руху як складного суспільно-політичного і культурологічного явища.

Ключові слова: українська еміграція, політична еміграція, організаційне оформлення української діаспори

Явище політичної еміграції в українській політичній історії далеко не нове. Що стосується модерного періоду відновлення державності України*, то тут, напевне, слід розпочинати з женецького гуртка М. Драгоманова, коли протягом 70-90-х рр. ХІХ ст. ним було згуртовано до культурницько-наукової, а пізніше й громадсько-політичної діяльності С. Подолинського, М. Зібера, Ф. Вовка, А. Ляхоцького та ін.

У перші роки ХХ ст. відбулась доволі активна хвиля політичної еміграції з Наддніпрянської України, пов'язана з діяльністю Революційної української партії. Її епіцентром став закордонний комітет РУП у Львові, на той час австрійському місті, до якого в різні роки входили Д. Антонович, В. Винниченко, Є. та К. Голіцинські, П. Канівець, С. Петлюра, М. Порш та ін. Значно потужнішим став еміграційний рух 1907-08 рр. як наслідок завершення революції 1905 р. Тодішніми політичними емігрантами стала велика кількість членів партій соціал-демократичного і соціал-революційного спрямування, зокрема Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, Є. Бачинський.

Головним центром української політичної еміграції до початку світової війни був Львів. Саме тут у 1914 р. за проектом В. Липинського створюється Союз Визволення України – впливова політична організація, учасники якої декларували прагнення утворити самостійну Україну у політичний спосіб, скориставшись при цьому війною

* Тут маємо на увазі доволі великий період української політичної історії, що датуємо другою пол. ХІХ – кін. ХХ ст., коли врешті постала Українська республіка як суверенна незалежна країна.

Російської та Австрійської імперій. Першими діячами СВУ стали Д. Донцов, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, М. Меленевський. Після початку на території Галичини бойових дій СВУ та більшість інших груп української політичної еміграції переміщуються на захід – у Відень, Прагу, Любляну, Грац, Краків, Берлін.

Окремо відмітимо організаційні форми тих часів, коли, окрім громадсько-політичної і видавничої, з-під емігрантського середовища була налагоджена активна культурно-просвітницька робота. Для впорядкування останнього напрямку у 1915р. у Відні створюється Українська культурна рада, очільниками якої були Ю. Романчук та О. Колеса. Водночас СВУ як головна організація наддніпрянської політичної еміграції налагодив власну громадсько-просвітницьку роботу через мережу часописів «Вістник СВУ», «Ukrainische Nachrichten», «La Revue Ukrainienne». Окремо культурно-просвітницька робота проводилась в таборах для інтернованих та військовополонених (в майбутньому це дало можливість сформуванню з полонених бойові загоны армії УНР) [7; 8]. У роки української національної революції С. Петлюра (за свідченнями О. Пеленського) розвиває ідею української національної пропаганди за допомогою пісні. Наслідком цієї ідеї стає створення Української республіканської капели, яку на поч. 1918 р. направляють у закордонне турне*.

Нова хвиля української політичної еміграції формується на початку 20-х рр., після поразки української революції, коли значна частина українських політиків і громадських діячів вимушено емігрує до західних країн. Так, на кінець 1922 р. в Польщі налічувалось до 30 тис. українських політичних емігрантів, здебільшого військових та урядовців УНР. Більшість їх було інтерновано до таборів,

* Характерно, що початки того турне були доволі драматичними. Через більшовицьку окупацію Києва капелу у неповному складі довелося евакуювати на Поділля (до Кам'янця-Подільського), доукомплектовувати, і лише тоді, у квітні 1919р. вдалося вирушити у тур (Станіслав, Самбір, Ужгород, Прага). В Чехії з квітня до липня 1919р. було дано 21 концерт, причому відгуки критиків про них були доволі схвальні. Далі було 10 концертів у Відні, виїзд до Швейцарії і, врешті – Париж. Всього у Франції було 25 концертів, після чого слідує Бельгія й Голландія, Англія і Німеччина. Влітку 1920р. турне закінчується, при цьому його завершення було не менш драматичним, ніж початок. Через фінансову скруту й відсутність належної підтримки з боку урядового керівництва УНР капела фактично розпадається. Частина музикантів повертається до України, інша з концертом направляється до Іспанії, треті їдуть перепочити до Чехії і Польщі. В подальшому на фрагментах капели створюється театральне товариство «Кобзарь» в Ужгороді та Український національний хор у Варшаві.

найбільше в Тарнові, а також у Вадовиці, Петракові, Тухолі та кількох ін. [4]. Ці табори попервах були осередками організації та адаптації емігрантів до нового життя, що покробувало активного впровадження різноманітних форм адміністративно-організаційної та культурно-просвітницької роботи. Як відзначав Ф. Коковський, «інтерновані в польських таборах українські військові частини зберігали свою адміністративно-організаційну цілісність, при цьому польська адміністрація мала безпосередній зв'язок лише з штабами дивізій» [3, с. 19]. В таборах впроваджуються курси ліквідації неграмотності, навчання мов, працювали хоріві й театральні студії, був доволі розвиненим кооперативний рух. Доволі активною була видавничча діяльність (в основному видавались часописи, але були й підручники, пісенники, переклади тощо). Діяли похідні церкви, при деяких дивізіях було створено Брацтва св. Покрови. В Ланцуті при таборі було створено Народний університет в складі трьох факультетів, в кількох інших – гімназії [6, с. 12-17].

Подібні табори в цей самий час з'являються також у Чехії, куди з травня 1919 р. відходять частини Української Галицької Армії. Зокрема, відомо про такі табори в Німецькім Яблоннім, Люберці, Йозефові.

Окрім інтернованих вояків в Чехії на поч. 20-х рр. організовується ще один доволі великий прошарок української еміграції – студентство. Звісно, студенти з України у часи революції і громадянської війни емігрували не лише до Чехії, а й до інших європейських країн, але саме в Чехії їх становище виявилось найкращим. Тут в 1920-1921 рр. спеціально для українських студентів-емігрантів було впроваджено окрему державну програму, що перетворило Прагу у найбільш привабливий для молоді центр*. Головною формою їхньої організації тут стали студентські організації, найбільшою з яких постаа Пракська Українська академічна громада**. Окрім Праги успішна організація студентства відбулась також у Подебрадах, моравському Брно, Пршібрамі. У 1922-1924 рр. за підтримки чеської влади було утворено координаційний центр українського

* З доповіді на Туровській конференції європейської допомогової акції 1922 р.: «... в кінці 1921 р. чеський уряд на допомогу студентству асигнував 500 тис. крон, їм допомагали харчуванням, одягом. Окрему допомогу надавали ЦЕДУС (Централя допомоги українському студентству), Місія методистів, Студентський допомоговий фонд та ін.».

** З-поміж інших можна відмітити такі організації, як Студентське товариство «Громада», «Громада студентів-емігрантів з Великої України», Союз студентів-емігрантів з Північно-західних земель України та ін.

студентства в еміграції – Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС), який протягом 20-30-х рр. забезпечував основну організаційну, фінансову та легітимуючі підтримку молоді з України у Чехії, Польщі, Румунії, Німеччині, США.

Найбільш потужними організаційними центрами, навколо яких кооперувались українські мігранти, насамперед інтелігенція, стали вищі школи – українські університети в еміграції. Хронологічно першим з них став Український вільний університет (УВУ), заснований 17 січня 1921 р. у Відні. Співорганізаторами УВУ були Союз українських журналістів і письменників (голова В. Кушнір), Товариство прихильників освіти (голова С. Дністрянський) та Український соціологічний інститут (М. Грушевський). Університет було утворено за зразком західно-європейських державних університетів, структура його становила 2 факультети – філософський та правничий (спочатку планувався ще природничо-математичний), очільниками стали О. Колеса (ректор), С. Рудницький та І. Ганицький, С. Дністрянський та В. Старосольський (декани і продекани факультетів)*. Доволі швидко, вже у жовтні 1921 р. університет переїздить до Праги, де, як ми вже відмічали, на той час було найбільше зосереджене українське студентство і відкривались перспективи для його матеріального забезпечення. В Празі УВУ почав керуватися приписами Карлового університету, що забезпечило йому доволі успішне майбутнє. Викладання в УВУ здійснювалось на українській мові чисельність професорського складу в різні роки становила від 16 до 46 осіб**. Чимало професорів УВУ надалі працювали в інших університетах: УГА, Варшавському, Карловому, Мічиганському тощо [1]. Показово й те, що після знищення українських університетів радянським режимом та скасування українських кафедр у Львівському та Чернівецькому

* М. Грушевський, який спочатку мав обійняти посаду ректора, відмовився від організації університету через власне бачення його формату. В подальшому ректорами УВУ побували І. Горбачевський, Д. Антонович, С. Дністрянський, Ф. Щербина, А. Яковлів, О. Мицак.

** У різні роки в УВУ читали курси історії М. Андрусак, Д. Антонович, В. Біднов, І. Борковський, Д. Дорошенко, В. Крупницький, В. Липинський, С. Наріжний, Ф. Слюсаренко, О. Шульгин; філологи А. Артемович, О. Колеса, І. Панькевич, Р. Смаль-Стоцький, С. Смаль-Стоцький, О. Турянський, К. Чехович; хіміки П. Герасименко, І. Горбачевський, П. Пархоменко; географи В. Кубійович, С. Рудницький; етнограф З. Кузеля; біологи П. Андрієвський, Б. Матюшенко; геолог Ф. Швець; професори права О. Андрієвський, Л. Білецький, С. Бородасвський, О. Гайманівський, С. Дністрянський, К. Лоський, В. Старосольський та ін.

університетах, УВУ тривалий час залишався єдиним українським університетом у світі, репрезентуючи українську університетську науку.

У квітні 1922 р. в Празі було засновано ще одну науково-освітню інституцію – Українську господарську академію, яка з травня переміщується у чеські Подебради. Ініціювали її представники Українського громадського комітету, а безпосередній проект розробляли члени спеціальної комісії під головуванням М. Шаповала. Спочатку планували це як окремий факультет УВУ, згодом – як українську вищу технічну школу. Врешті заклад організували як приватний політехнічний інститут у складі трьох факультетів (агрономічно-лісового, економічно-кооперативного та інженерного). Розпочавши з кількох поверхів у готелі та 7 професорів УГА доволі швидко розрослась до 90 осіб професорсько-викладацького складу, розвиненої організаційної інфраструктури (кабінети, лабораторія, бібліотека) й була підпорядкована Міністерством хліборобства й закордонних справ Чехії. До 1935 р. на стипендіальних курсах УГА було підготовлено майже 800 осіб, при цьому інституція була потужним організаційним і культурологічним центром української еміграції. Окремо слід відмітити Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, створений в 1932 р. як дочірня філія УГА. На його базі протягом 1932-41 рр. навчалось майже 2 тис. осіб із Західної України, країн Європи, Азії й Америки [2].

В 1923 р. Українським громадським комітетом у Празі було засновано Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, ректором якого призначено колишнього доцента Кам'янець-Подільського університету Л. Білецького. Інститут задумувався спочатку як дворічна педагогічна школа, але згодом із нього було утворено повноцінний виш з чотирирічним навчанням. Структура інституту спочатку становила три відділи – літературно-історичний, природничо-географічний і фізико-математичний, зати́м два останні було об'єднано в природничо-математичний і відкрито новий – музично-педагогічний. Навчання, як і в інших українських вишах, було безплатним, здійснювалось українською мовою. Інститут проіснував 10 років, за які повний курс в ньому закінчили 178 слухачів, значна частина яких згодом повернулись до Карпатської України вчителями [5].

З 1923 до поч. 40-х рр. в Празі діяла також українська мистецька академія. Засновано її було під назвою Українська студія пластичного мистецтва, ініціатором ви-

ступило Українське товариство пластичного мистецтва, головою якого був Д. Антонович. Курс навчання був чотирирічний, за результатами випускники отримували диплом майстрів мистецтва. Окрім українців у студії навчалися чехи, росіяни, білоруси, південні слов'яни, вірмени, німці, французи. Загалом же, як відмічають сучасники, академія була доволі популярним закладом.

Крім вишів українцями в еміграції було створено також доволі велика кількість академічних, безпосередньо наукових інституцій. Певну координацію між ними, а також між науковими і навчальними закладами забезпечував Український академічний комітет, заснований в 1924р.*. Більш спеціалізованим було Українське історико-філологічне товариство, що діяло протягом 1925–38 рр. в Празі і об'єднувало науковців емігрантів, які працювали в галузях історії, філології, філософії, археології, етнології та інших споріднених дисциплін.

У Берліні в листопаді 1926 р., за ініціативи П. Скоропадського, було створено Український науковий інститут. Щодо створення цього інституту, то потрібно відмітити значну роль П. Скоропадського, який, за свідченнями сучасників, лише завдячуючи своїм особистим зв'язкам з президентом Гінденбургом, врешті домогся успіху у справі. Безпосереднім фундатором інституту стало Українське товариство допомоги біженцям, яке очолювала дружина Скоропадського Олександра, першим ректором став колишній міністр гетьмана Д. Дорошенко. Відмітно, що доволі швидко було налагоджено зв'язки з професурою у Празі, тож УНІ в Берліні врешті став доволі потужним німецьким осередком української політичної еміграції. Так, у аудиторіях інституту регулярно організовувалися публічні лекції із україністики, часто лекторами виступали зарубіжні вчені – німці, канадці, чехи, австрійці. При інституті діяли курси українознавства, доволі розвинене видавництво (періодичними органами були «Вісти» та «Ukrainische Kultulberichte»), розвивались стипендіальні програми для молодих дослід-

* В 1938 р. до колективних членів комітету належали УВУ (Прага), УГА (Подебради), ВПІ ім. М. Драгоманова, Українська академія пластичного мистецтва (Прага), Історико-філологічне товариство (Прага), НТШ (Львів), Український науковий інститут (Берлін), Українське правниче товариство (Прага), Спілка українських лікарів, Українське університетське угруповання для Ліги Націй, Товариство прихильників книги, Українське педагогічне товариство, Товариство українських економістів в Чехії, Спілка українських техніків сільського господарства, Союз організацій українських інженерів на еміграції, Українська наукова асоціація.

ників, для них же утримувався Студентський дім, функціонувала бібліотека українознавства, архів української преси, бюро розсилки книг, бюро наукової інформації й т.п.

На поч. 30-х рр. обсяги державної підтримки української еміграції з боку чеського уряду почали суттєво скорочуватися. Це зумовило інтенсивний пошук таких форм організації, які б відповідали новим умовам. Результатом стало створення в кінці 1932 р. у Празі Української наукової асоціації, метою якої було проголошено «об'єднання українських наукових сил в Чехії для використання всіх видів організаційної єдності наукових працівників та зосередження необхідних допорогових засобів технічного і матеріального характеру» [6, с. 243]. Щоправда, реальна діяльність цієї асоціації виявилась не надто активною, що призвело до поступового згорання активності української емігрантської інтелігенції, яка поступово розсіювалась і асимілювала у чужому культурному просторі, і водночас – виявила всі ті об'єктивні труднощі, від яких залежали та які переборювали українські емігранти: хронічну нестачу коштів, відсутність належної державної підтримки, потреба у ефективних організаторах і, врешті, поступова втрата зв'язків із власною країною та власним минулим.

Окремим аспектом доцільно окреслити культурно-наукове співробітництво української еміграції з іноземцями, у числу культурному середовищі українці власне й опинилися. Виражалось таке співробітництво у різних формах: участю у різних міжнародних конгресах і виставках, у спільних товариствах; українців запрошували професорами і викладачами у іноземні університети, вони часто брали участь у наукових і публіцистичних виданнях*. Найактивніше українців і праці з україністики друкували у наукових часописах Польщі, Німеччини, Чехії. Зустрічались окремі славістичні журнали, як то «Slavische Rundschau», «Germanoslavica» (Прага), «Der slavische Osten» (Берлін). Долучались українці також до укладання енциклопедичних збірок і словників. Деякі українці-емігранти стали на постійній основі викладати у іноземних вишах або ж працювати у науково-дослідних інститутах та промислових корпораціях Європи, США, Канади. Так, українці працювали у чеських Карловому університеті і Вищих

* Як приклад, Д. Дорошенко публікувався німецькою, французькою, англійською, італійською, польською, чеською, сербською, шведською, російською мовами, у В. Мурського є праці турецькою, Г. Келлер-Чикаленко публікувався іспанською в каталонських часописах і т.п.

торговельній та технічній школах, у Братиславському університеті, польських Варшавському університеті і Східному інституті, Варшавському сільськогосподарському інституті та дослідному сільськогосподарському інституту в Тулавах, Бактеріологічному інституті в Парижі та Державному румунському зоотехнічному інституті, університетах Берліну, Тюбнгену, Галле, Східному інституті в Бреслау, американських Мічиганському, Каліфорнійському, Чиказькому, Колумбійському, Канадському Саскачеванському й т.д. Деяких українських емігрантів було обрано на почесні посади національних та міжнародних асоціацій*. Регулярно українці брали участь в діяльності різних міжнародних конгресів (наприклад, вже на II міжнародному соціологічному конгресі у Відні були українські делегати). Хоча не часто, але зустрічалися випадки, коли українці ставали високими чиновниками іноземних урядів. Так, С. Пеленський був фахівцем у справі тарифів у чеському міністерстві залізниць, М. Секретар – начальником пошти в Празі, І. Попель-Сулима і О. Цюпко – окружними суддями в Коліні і Богуміні.

Наостанок зазначимо, що не вся українська політична еміграція врешті осіла на далеких землях. Значна її частка попервах потрапила на більш культурно близькі західноукраїнські землі (до їх анексії радянською владою), де було утворено велику кількість своїх організаційних структур. Зокрема, тут слід вказати Наддніпрянську секцію «Українського горожанського комітету», Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України, Видавничу кооперативу «Хортиця», «Український клуб», Гурток українських пластиків, Український рухомий драматичний театр, бюро волинської кооперації та ряд ін. І лише з часом, з остаточним утвердженням в Україні радянського режиму, емігрантський рух пішов на спад.

Узагальнюючи, можна відмітити, що український емігрантський рух кін. XIX – поч. XX ст. у значній мірі був спричинений саме політичними чинниками, як то формуванням основ парламентаризму у Російській та Австрійській імперіях та включенням у політичну гру українських партій, революційними і воєнними подіями, антиукраїнською по-

* Для прикладу, О. Шульгина було обрано до складу міжнародної дипломатичної академії, Б. Мартоса – членом міжнародного інституту кооперації, І. Феценко-Чопівський став членом-кореспондентом польської академії технічних наук, Д. Дорошенко і О. Колеса членами англійського інституту славистичних студій у Лондоні, О. Орлов членом Королівського товариства наук у Празі, В. Січинський – членом німецького товариства Й. Гутенберга й т.д.

літикою радянського режиму тощо. Звідси його можна розглядати як політичну еміграцію у контексті чинників, що її зумовили. Проте у інших аспектах, як то організаційно-представленні, ідейних течіях, ефектах крос-культурної асиміляції тощо українська еміграція, виявилась доволі багатограним суспільно-політичним і культурницьким рухом, що дозволило врешті народити феномен української діаспори, але виявилось явно недостатнім для продовження активної політичної боротьби з тоталітарним радянським режимом заради утвердження Української держави.

Список використаних джерел:

1. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.) / С.В. Віднянський. — К., 1994. — 83 с.
2. Іксанова О. Освітня діяльність української еміграції в Європі: 1918-1920 рр. [Електронний ресурс] / О. Іксанова — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/2/./iksanova.pdf
3. Коковський Ф. В Тухолі / Ф. Коковський // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 3. — С. 19-21.
4. Лукашевич А. Українська еміграція в Польщі / А. Лукашевич // Трибуна України. — Варшава, 1923.
5. Мирний І. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова. 1923-1933 / І. Мирний. — Прага, 1934. — 144 с.
6. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. — Ч.1. — Прага, 1942. — 607 с.
7. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. 1915-1918 / О. Терлецький. — Ляйпціг ; К. : Укр. накладня, 1919. — 429 с.
8. Сімович В. Таборіві видання під час світової війни / В. Сімович. — Прага, 1927.

This article analyzes the Ukrainian emigre movement end XIX – the beginning XX century. The attention on the causes of migration, and scale institutionalization of the Ukrainian diaspora. Indicate on the political factors that led to several waves of emigration from Ukrainian lands, which allows (with some bias) to identify it as a “political exile”. Analyzing organizational design, attempts to find out the real nature of immigrant movement as a complex socio-political and cultural phenomenon.

Key words: Ukrainian emigration, political emigration, institutionalization of the Ukrainian diaspora.

Отримано: 15.10.2014